

Çuvaşça *çara* Sözcüğü ve Dağınık *y- > ç- Değişimi

Emine Ceylan
(Ankara)

İlk Türkçe ve Ana Çuvaşça *y- foneminin Çuvaşçadaki kurallı gösterimi *ç*-'dir. Volga Bulgarcasında aynı fonem için *c*- bulunur. Ör. : VB *cieti* "7" < **yēti*, *cūr* "100" < **yūr*² vb. Farsça ve Tatarcadan Çuvaşçaya girmiş olan ödünç sözcüklerde *c*-nin *ç*- ile karşılanması,¹ *y-'ye karşılık Çuvaşçada *ç*- ile görülen bütün sözcüklerin ödünç sayılmasına neden olmuştur. Paasonen (1950: 12)'de "hayvanın karnının tüysüz yerleri" anlamı ile verilen *çara* sözcüğü de bu nedenle gerçek Çuvaşça sözcükler arasında sayılmamıştır. Paasonen, yöntem olarak ödünç sözcüklerin geldiği kaynağı gösterip, gerçek Çuvaşça sözcükleri diğer Türk dillerindeki verilerle karşılaştırmayı seçmişken, *çara* ile ilgili hiç bir açıklama getirememiştir.

Poppe (1927b: 167), *ç*-'li biçimlerin *c*-'li Tatar diyalektlerinden alındığını öne sürmüştür. Ancak, *y*- > *ç*- değişimi ile Çuvaşçaya giren ödünç sözcükler diğer ses özellikleriyle hemen tanınırlar.² *y*- = *ç*- durumundaki bir kısım

1 Ör. a. Çuv. *çun* "can ruh" < Fars. *cān* ay. (Poppe 1927 : 167, Benzing 1944: 24-27, Scherner 1977: 52, Róna-Tas 1982: 160). Poppe 1956: 206'da farklı bir etimoloji önermiştir : ET *tn* "soluk, nefes" = Çuv. *çun*. Ancak **t* foneminin Çuvaşçada *u* olması, Çuv. *yurī* "şarkı, türkü" (ET *ır, yır* ay.) sözcüğü dışında belirlenememiştir. Ayrıca Eski Türkçe *tn*'in Çuvaşçada kurallı bir karşılığı zaten vardır: *çīm* "nefes, hayat".

b. Çuv. *çīm* "bir çeşit bira bardağı" < Tat. *çamayak* "leğen ; çanak; yağ kandili" < Fars. *cām* "kadeh" (Poppe 1927 : 167, Scherner 1977: 174).

2 Ödünç sözcüklerde bu olay söz içinde de gerçekleşmiştir (*r, n* fonemleri yanında)

a. Çuv. *Marçe* "Rus kadın" < Tat. *Marca* ay. < Rus. *марья* "Maria" (Räsänen 1949: 192, Benzing 1959: 710, Scherner 1977: 90).

b. Çuv. *muñca* "hamam" < Tat. *muñça* "banyo" (Miş. *muñca*, Bar. *moyl'ca*, Tob. *muñca*, Alt., Koymb., Kaş. *miñca* ay.) < Rus. *баня* "banyo", Çuv. *muñCala* "lif, kese; ıhlamur lifi" (Aşm. 8: 268, Paasonen 1950: 92) < Tat. *muñçala* "tarazlanmış elyaf" < Rus. *мочало* ay. + Tat. *muñça* "hamam" (Räsänen 1920: 154, 1939: 128, 1949: 192, Poppe 1927: 165, Benzing 1959: 710, Scherner 1977: 90, Róna-Tas 1982: 156).

sözcükler ise Çuvaşçaya özgü değişimler taşırlar.*-k yitimi, *e > a ve *ü > i değişimleri gibi (bkz. aşağıda). Bu nedenle en azından şu üç sözcüğün birincil *y- > Çuv. ç- durumunda olduğunu kabul etmek gerekir.

a. Çuv. *çakan* “bir çeşit hasır otu” < EÇuv. **ceken* (> Mac. *gyékény* [cēkēñ] “sandalye sazı, kamyı”; Çağ. *yeken*, MK *yiken* “hasır yapılan kovalak otu”, Tat. *yiken*, Kırg. *ceken* “saz, bataklık bitkisi”, Kzk. *jeken* ay. (Paasonen 1902: 117, Gombocz 1912: 76-77, Benzing 1959: 710, Scherner 1977: 12).

b. Çuv. *çimır* (~ *şimır*) “yumruk” < EÇuv. **cımur* (> Mac. *gyomor* [co-mor] “mide”)³ < **yumur*; MK *yum-ğak* “yumak; yuvarlak olan herşey”, *yumur* “hayvanların göden bağırsağı”, *yumur-la-* “yumru yapmak, toplamak”, Tat. *yömrı* “yuvarlak”, Kırg. *cumur* “kırkbayır, hayvanların üçüncü midesi”, *cumuru* “yumru, silindir”, Kzk. *jumur* “yuvarlak; mide”, TT *yumru* “yuvarlak olan şey” (Poppe 1927: 167, Benzing 1959: 710).

c. Çuv. *çire* “yürek” < EÇuv. **cirek* < **yürek*; Uyg., KB, MK, Çağ., TT *yürek* “yürek, kalp”, Tat. *yörek*, Kırg. *cürök* ay. (Poppe 1927: 167, Benzing 1959: 710).

Bu sözcükler Eski Çuvaşçada, *y- açısından en az iki ayrı diyalektin varlığını kabul etmeyi gerektirirler. *y- foneminin Macarcadaki Eski Çuvaşça ödünç sözcüklerdeki çok çeşitli görünüşleri de bunu destekler. Bu açıdan Poppe (1960: 145), Eski Çuvaşçada üç,⁴ Róna-Tas (1982: 135-136)⁵ iki ayrı diyalektin varlığını kabul etmişlerdir.

c. Çuv. *tinCe* “dünya” < Tat. *dönya* ay. < Ar. *dünyā* (Räsänen 1949: 192, Benzing 1959: 710, Scherner 1977: 90).

Çuvaş etnik adının da (Paasonen 1950: 17 *çıvaş*) Genel Türkçe *yavaş* (< *yabaş*, *yawaş*) “yavaş, yumuşak huylu” sözcüğünün Tatar diyalektlerinde bulunan **cıvaş* (!) biçiminden bir c- > ç- değişimiyle ortaya çıktığı öne sürülmüşse de (*Türk Ansiklopedisi* 161) Tatar diyalektlerinde böyle bir biçim saptanamamıştır. Genel kanı, sözcüğün kökeninin belli olmadığıdır.

3 Bu sözcük Gombocz (1912)’da yoktur. Bkz. Sinor 1989: 332.

4 a. *i*, *i* fonemleri önünde *y-’nin düştüğü bir diyalekt. Ör.: Mac. *ír-* [ír-] “yazmak” ve *iró* [iró] “yağ” sözcüklerinin alındığı diyalekt.

b. *y-’nin korunduğu veya c- olduğu bir diyalekt. Ör.: Mac. *gyürü* [cürü] “yüzük” ve *gyapyú* [capyú] “yapağı” sözcüklerinin alındığı diyalekt.

c. *y-’nin *s- veya *s- olduğu bir diyalekt. Ör.: Mac. *szérü* [sērü] “yüzük” sözcüğünün alındığı diyalekt.

5 Róna-Tas’a göre *s-’li ve *c-’li iki diyalekt vardı. Çünkü :

a. Macarcada *y-’ye karşılık *sz-* [s-] ve *gy-* [c-] gibi iki ayrı gösterim vardır (1982b: 135).

Çuvaşçada birincil *y- > ç- değişimi de olduğunu kabul ettikten sonra *çara* sözcüğü kolayca çözümlenebilir. Bu sözcük Çuvaşça *sara* “daz, tüysüz, çıplak” (< *sere (> Çer. *çere*) < *yere < *yara < *yara < *āra, *ārī ; Çuv. *sara-serZi* “yarasa”, kelimesi kelimesine “çıplak serçe”, Paasonen 1950: 135) ile aynıdır ve Eski Çuvaşçanın c- diyalektinden alınmıştır. Türk ve Moğol dillerinde aynı kökten zengin verilerle karşılaşırız: MK *yarısa* “yarasa”, Çağ. *yarasa*, *yarasık*, Trkm. *yargānat*, Tat. *yarkānat*, Özb. *yārkanāt*, Alt. *yarganat*, Kırg. *carķanat*, Kzk. *jarķanat*, Hak. *çarķanat* ay. ; MK (Çigil) *yersgü*: *aya yersgü* “yarasa” < *yarsgu > Bar. *yarıskı* , Tuv. *çaskı* ay., Elldr. *yarı* “deri, çıplak deri”, Alt., Tel. *yarı* ay., Yak. *sarī kınat* “yarasa” (*sarī* “çıplak deri” < *yarıg), Nog. *yargak* “tabaklanmış deri” ; Mo. *arasun*, *arisun* “cilt, deri” < *āra, *ārī, krş. Mo. *sarisun* “deri”, *sarisun barbaçay* “yarasa” (krş. Tekin “The y- Prothesis in Chuvash and Turkic”, yayımlanmamış makale).

Sözcük, Macarcaya da geçmiştir: *szár* [sār] “çıplak”. Rásonyi’nin bu sözcüğü Genel Türkçe *yağır* “atın sırtındaki yara; tüysüz yer “ile birleş-tirmesini doğru bulmayan Palló (1961: 131-132), Yak. *sār-* “tüy dökmek”, *sara* “çıplak”, TT *yarasa* “yarasa” (< *yara “çıplak”), gibi verilere dayanarak verici dilde *yara gibi bir biçim tasarlamıştır.

- b. Çuvaşçadan Ana Permiyan diline geçmiş olan sözcüklerde iki ayrı gösterim vardır: Sir. *sil* “rüzgar” < VB *sil* fakat, Sir. *čarla* “orak” < VB *čarla* ~ *šarla* vb. (1982b: 136).
- c. Bugünkü Çuvaşçada da farklı gösterimler vardır . Ör.: *y- > ś- (büyük bir çoğunlukla): *yēl “rüzgar” > Çuv. *sil* ; *yēr “yer” > Çuv. *śīr* vb. fakat, *y- > ç- (çok az sözcükte): *yeken > Çuv. *çakan* “saz, hasır otu”, Mac. *gyékény* [cēkēn] “sandalye sazı, kamış”; *yumur > Çuv. *çimīr* (~ *šimīr*) “yumruk”, Mac. *gyomor* [comor] “mide” (Ayrıca krş. Gombocz 1912: 76-77, Poppe 1927: 167, Benzing 1959 : 710, Scherner 1977: 12, Sinor 1989: 329-335).

Kaynakça

- Adamović, M. 1985 "Der Wandel von *o* zu *vă* im Tschuwassischen" *ZDMG* CXXXV (2): 60-67.
- Aşmarin, N.İ. 1928-35 *Thesaurus language Tschuvaschorum*, 1-19. Cheboksary.
- Benzing, J. 1944 "Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen." *ZDMG* 98: 24-27.
- 1959 "Das Tschuwaschische." *PhTF I* : 695-751.
- Doerfer, G. 1984 "Review of Chuvash Studies." *UAJb* Neue Folge 4: 278-280.
- Gombocz, Z. 1912 *Die Bulgarisch türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, *MSFOu* XXX: Helsinki.
- Palló, M.K. 1961 "Die Vertretung ung. *sz-* (*s*) < türk. *j-* in den alten türkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache." *UAJb* XXXIII: 128-135.
- Paasonen, H. 1902 "Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen." *FUF* II: 81-137.
- . 1950 *Çuvaş Sözlüğü*, TDK İstanbul.
- Poppe, N. 1927 "Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen." *UJb* VII: 151-167.
- . 1956 "The Mongolian Affricates *č and *ž." *CAJ* II: 204-215.
- Räsänen, M. 1920 *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen* , *MSFOu* III
- . 1949 *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, *StO* XV: Helsinki.
- Róna-Tas, A. 1982 "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History." *Chuvash Studies*: 113-170.
- Scherner, B. 1977 *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen* , Wiesbaden.
- Serebrennikov, B. A. 1984 "K probleme istorii glasniĥ çuvaşskogo yazıka", *ST* II: 9- 14.
- Sinor, D. 1989 "Turkic *yer* 'Ground, Place, Earth' ~ Chuvash *şer* ~ Hungarian *şer*.", *Gedanke und Wirkung, Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*, yayımlayanlar: Walther Heissig, Klaus Sagaster, Otto Harrassowitz, Wiesbaden: 329-335.
- Tekin, T : "The *y-* Prothesis in Chuvash and Turkic", yayımlanmamış makale).